

Dr. sc. Hikmet KARČIĆ
Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka
E-mail: karcic@iitb.ba

Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94(497.6)"1992/1995" (093)

355.4: 341.322.5:28-72(497.6 Srebrenica)"1992/1995"

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.457>

ELITOCID: SISTEMATSKO UBIJANJE IMAMA U SREBRENICI I OKOLINI 1992-1995.¹

Apstrakt: *Napadom Jugoslovenske narodne armije (JNA) i drugih srpskih snaga na Podrinje u proljeće 1992. godine počelo je masovno zatočenje, progon, masovna ubistva bošnjačkog stanovništva u gradovima i selima u dolini rijeke Drine. Početak rata u Bosni i Hercegovini zateklo je Islamsku zajednicu u novim okolnostima i suočeni sa novim pitanjima. Džamije i drugi objekti Islamske zajednice bili su meta uništenje od strane srpskih snaga. Imami su bili namjenski traženi od strane počinioca zločina kako bi bili ubijeni. Pored same biološke prijetnje, Islamska zajednica odnosno imami su bili suočeni sa drugim pitanjima koje su nastale usred ratne okolnosti – ukop žrtava masovnih zločina, moralna podrška žrtvama i njihovim porodicama, i obavljanje vjerskih aktivnosti uključujući i vjerska pouka, te podrška braniocima. U Izvještaju Odbora islamske zajednice Srebrenica iz maja 1995. godine, stoji da na njihovom području se nalazi 51 imam od kojih sus vi bili su angažirani u radu Islamske zajednice. Ovaj rad obrađuje elitocid na primjeru ubistava imama u Srebrenici i okolini od 1992. do 1995. godine. Elitocid je jedan od ključnih segmenata genocida nad Bošnjacima Podrinja koji do sada nije bio predmet značajnijeg istraživanja. U ovom radu se specifično obrađuje ubistvo imama kao bitan aspekt elitocida u kontekstu Podrinja odnosno Bosne i Hercegovine. Rad je utemeljen na prikupljenim informacijama iz ratnih izvještaja, kao i na svjedočenjima preživjelih imama i svjedoka njihovih ubistava ili nestanaka. Cilj rada jeste prikazati jedan poprilično neistražen segment naše novije historije na osnovu studija slučaja Srebrenice – enklave Ujedinjenih nacija. Jedan od najbrutalnijih egezkucija imama desio se na samom početku genocida, u maju 1992. godine u*

¹ Ova rad nastao je kao rezultat naučno-istraživačkog projekta Memorijalnog centra Srebrenica-Potočari pod naslovom *Elitocid: Vjerski život i sistematsko ubijanje Imama UN 'Sigurne zone' Srebrenica tokom 1992-1995. godine* obavljen tokom 2021 godine. Želim se posebno zahvaliti Emrahu Đoziću koji je pomogao pri istraživanju i pisanju ovog rada kao i kolegama i kolegicama na njihovim komentarima i sugestijama - Senada Tahirović, Kenan Efendić, Muamer Džananović i Almir Salihović.

logoru Bratuncu kada je Mustafa-ef. Mujkanović javno mučen i ubijen. Ovaj način maltretiranja i ubistva imao je za cilj poslati poruku bošnjačkom stanovništvu u Bratuncu – da ovo čeka i njih. U bosanskohercegovačkom kontekstu, posebno u tradicionalnim bošnjačkim zajednicama kao što je istočna Bosna, imami su predstavljali ali i dalje predstavljaju ne samo vjerske autoritete već i društveno aktivne aktere u svojim mikro-zajednicama. S obzirom na specifičnosti komunističke organizacije Islamske zajednice Jugoslavije, te specifičnosti njihovog statusa u tadašnjoj društveno-političkoj paradigmi, imami se ne mogu smatrati elitama u užem smislu, što uglavnom znači utjecaj, moć i širi utjecaj i obrazovanje. Njihov status je daleko od bilo kakvog šireg i važnijeg utjecaja, ali u bosanskohercegovačkim kulturnim krugovima, posebno u mikroregijama, uloga i značaj imama je vrlo važna unatoč njihovom nezavidnom socioekonomskom statusu. Tokom genocida u Srebrenici u julu 1995. godine, ubijeno je 26 imama odnosno polovina koliko ih je bilo u enklavu. Time su uništene ne samo porodice i naselja već i kompletne duhovne zajednice, koje su postojale decenijama na ovim prostorima. Plansko ubijanje imama kao vjerskih autoriteta u lokalnim zajednicama imalo je cilj u potpunosti ostaviti bez važnih lokalnih autoriteta bošnjačko stanovništvo ove regije. Genocidom nad Bošnjacima Podrinja, počinjen od strane srpskih snaga – Jugoslovenske narodne armije (JNA), Vojske i policije Republike Srpske i drugih specijalnih jedinica i paravojnih formacije iz Republike Srbije - koji je počeo 1992. godine a okončan u julu 1995. godine, lokalne bošnjačke zajednice skoro su potpuno uništene i opstaju uz male šanse za potpuno obnavljanje.

Ključne riječi: *Elitocid, genocid, imami, Islamska zajednica, Srebrenica, Podrinje.*

ELITOCIDE: SYSTEMATIC KILLING OF IMAMS IN SREBRENICA AND SURROUNDINGS 1992-1995.

Abstract: *The attack of the Yugoslav People's Army (JNA) and other Serb forces on Podrinje in the spring of 1992 was followed with mass detention, persecution, and mass killings of Bosniaks in towns and villages in the Drina River Valley. The beginning of the war in Bosnia and Herzegovina found the Islamic Community in new circumstances and faced with new issues. Mosques and other facilities of the Islamic Community were the target of destruction by Serb forces. The imams were purposely sought by the perpetrators in order to be killed. In addition to the biological threat itself, the Islamic Community and imams were faced with other issues arising in the midst of the war - burial of victims of mass crimes, moral support for victims and their families, and religious activities including religious instruction and support for defenders. The Srebrenica Islamic Community Committee's May 1995 report states that there are 51 imams in their area, most of whom have been involved in the work of the*

Islamic Community. This paper deals with elitocide on the example of the murders of imams in Srebrenica and its surroundings from 1992 to 1995. Elitocide is one of the key segments of the genocide against Bosniaks in Podrinje, which has not been the subject of significant research so far. This paper specifically deals with the murder of imams as an important aspect of elitocide in the context of Podrinje and Bosnia and Herzegovina. The work is based on information gathered from war reports, as well as the testimonies of surviving imams and witnesses to their killings or disappearances. The aim of this paper is to present a rather unexplored segment of our recent history based on case studies of Srebrenica - the United Nations enclave. One of the most brutal executions of the imam took place at the very beginning of the genocide, in May 1992 in the Bratunac camp when Mustafa-ef. Mujkanovic was publicly tortured and killed. The aim of this harassment and public murder was to send a message to the Bosniak population in Bratunac - that this awaits them as well. In the Bosnian context, especially in traditional Bosniak communities such as eastern Bosnia, imams have represented and continue to represent not only religious authorities but also socially active actors in their micro-communities. Given the specifics of the communist organization of the Islamic Community of Yugoslavia, and the specifics of their status in the then socio-political paradigm, imams cannot be considered elites in the narrow sense, which mainly means influence, power and wider influence and education. Their status is far from any wider and more important influence, but in Bosnian cultural circles, especially in micro-regions, the role and importance of imams is very important despite their unenviable socio-economic status. During the genocide in Srebrenica in July 1995, 26 imams were killed, or half as many as there were in the enclave. This destroyed not only families and settlements, but also complete spiritual communities, which existed for decades on these sites. The planned killing of imams as religious authorities in local communities was aimed at leaving the Bosniak population of the region completely without important local authorities. The genocide of Bosniaks in Podrinje, perpetrated by Serb forces - the Yugoslav People's Army (JNA), the Republika Srpska Army and Police and other special units and paramilitary formations from the Republic of Serbia - began in 1992 and ended in July 1995 - left local Bosniak communities almost completely destroyed and survivors with little chance of complete recovery.

Key words: *Elitocide, genocide, imams, Islamic Community, Srebrenica, Podrinje.*

Uvod

Dok je početkom devedesetih godina prošlog stoljeća padao komunizam u Istočnoj Evropi, u Jugoslaviji je rastao nacionalizam. Takav trend je naročito bio izražen u Srbiji, na čijem čelu se nalazio predsjednik Slobodan Milošević.

Slovenija i Hrvatska odlučile su se odvojiti i formirati nezavisne države. Iako su Hrvatska i Slovenija bile međunarodno priznate države, Srbija je na njihovu nezavisnost odgovorila ratom. Bosna i Hercegovina je, ne želeći ostati u dominantno srpskoj Jugoslaviji, krenula njihovim stopama te održala referendum za nezavisnost 29. februara 1992. godine. Dan poslije, 1. marta, proglasila je nezavisnost, koju srpske nacionalističke stranke nisu priznale te su se povukle iz državnih organa. Uz pomoć Jugoslavije, Srpska demokratska stranka (SDS), vodeća srpska nacionalistička stranka, odlučila je osnovati vlastitu *Srpsku Republiku u Bosni i Hercegovini*. Dan nakon što je Evropska zajednica priznala nezavisnost Bosne i Hercegovine, JNA uz pomoć vojske i policije *Srpske Republike*, napala je Bosnu i Hercegovinu. Srpska policija direktno je organizirana i finansirana iz Srbije, a uz pomoć JNA zauzela je mnogo mjesta u Istočnoj i Sjevernoj Bosni.² Ove vojne i paravojne formacije, bliske SDS-u, započele su progonom nesrba sa tih teritorija. Takav rat, usmjeren na progon civila, proširit će se uskoro na prostor cijele države.³

Bošnjaci su ovim primorani na situaciju u kojoj je jedina opcija bila očuvanje vlastitih života i života najbližih. U tako teškim uvjetima, dio vojno sposobnog stanovništva stavio se na raspolaganje odbrani Bosne i Hercegovine. Među takvima su se posebno isticali vjerski predvodnici, koji su se uključili u odbranu zemlje u cilju zaštite civila. Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 29. jula 1992. godine usvaja posebnu „Platformu za djelovanje Mešihata Islamske zajednice u Republici Bosni i Hercegovini u ratnim uslovima“, koju potpisuje Predsjednik Mešihata, Salih ef. Čolaković.

Historijske promjene koje su Republici Bosni i Hercegovini podarile međunarodno priznanje i nametnule rat, zahtijevaju intenziviranje aktivnosti svih organa i službenika IZ-e Bosne i Hercegovine kao i jačanje uloge IZ-e Bosne i Hercegovine u zaštiti ljudskih života i drugih vrijednosti na teritoriji naše zemlje.⁴

Iz ove platforme, koja sadrži 7 tačaka djelovanja Mešihata IZ, posebno izdvajamo prvu, koja se odnosi na organizaciju vjerskog života, a u kojoj se ističe sljedeće:

² O prvim napadima i početku rata u Istočnoj Bosni vidi više: Muamer Džananović, Elvedin Mulagić, Zločini počinjeni u Zvorniku u periodu 1992-1995. godine – nastavak kontinuiteta genocida nad Bošnjacima Podrinja, u: *Sto godina borbe Bošnjaka Podrinja za očuvanje identiteta*, Off-set, Tuzla 2018, 55-83; Mehmed Pargan, *Bratunac: Svjedočanstvo o nekažnjenom genocidu* (Monografija u povodu 20 godina od počinjenih zločina), Bosanska medijska grupa I, Preporod, Bratunac, Tuzla 2012; Husejn Omerović, *Žrtve genocida na području Vlasenice 1992-1995*, Planjaj, Sarajevo 2016; Aziz Tafro, *Herojska Žepa*, Autor, Sarajevo 2016.

³ O pripremama za ratna dejstva u Bosni i Hercegovini, a posebno u Istočnoj Bosni vidi više: Muamer Džananović, Utjecaj genocida nad Bošnjacima na demografske promjene u Srebrenici i Bratuncu 1991-2021, *Monumenta Srebrenica*, Knjiga 10, Off set, Tuzla 2021, 131-139.

⁴ „Platforma za djelovanje Mešihata Islamske zajednice u R BiH u ratnim uslovima“, *Preporod*, 1. august 1992, 2.

Mešihat IZ-e Bosne i Hercegovine je dužan organizirati vjerski život u skladu sa novonastalim državno-pravnim i općim društvenim stanjem, a osobito u pogledu:

- osiguravanja uvjeta za obavljanje redovne djelatnosti organa i službenika IZ-e BiH;
- organiziranja vjersko-prosvjetnog rada u izbjegličkim punktovima;
- angažiranja imama u odbrambenim strukturama R BiH;
- stavljanja vjerskih objekata u funkciju obavljanja vjerskih aktivnosti;
- prilagođavanja hutbi, predavanja i drugih javnih nastupa službenika IZ-e novonastalom stanju u cilju dizanja morala i čuvanja duhovnog integriteta muslimana;
- blagovremenog i objektivnog informisanja domaće i svjetske javnosti o ratnim stradanjima muslimana, te nalaženja prostora u javnim medijima za programe vjerskog sadržaja.⁵

Na ovaj način je Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini tih ratnih godina stavio sve svoje kapacitete u službu naroda⁶ i države. Unatoč tome što su već od samih početaka agresije imami bili meta, oni su ostali uz narod najčešće odbijajući da napuste svoja ognjišta sve dok su „džematlije tu.“ U slučajevima okupacije koja su rezultirala stradanjem stanovništva, mnogi imami su bili izloženi strašnim patnjama. Veliki broj njih je mučen, a neki su ubijeni na brutalan način.

Znajući u kakvoj situaciji se nalaze, Mešihat Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini je u oktobru 1992. godine izdao saopćenje za javnost navodeći da su svi muslimani dužni suprotstaviti se zlu. Odbrana domovine, kako je navedeno u saopćenju Rijaset, jeste „farzi-ajn – lična obaveza i stroga dužnost svakog punoljetnog Muslimana.“⁷ U saopćenju se također ističe da „u bosanskohercegovačkim prilikama ne postoje uvjeti za vjerski utemeljeno iseljavanje Muslimana – hidžru. Umjesto iseljavanja pred Muslimanima postoji samo jedan put - odbrana golog opstanka u svojoj jedinjoj domovini.“⁸ Islamska zajednica je javno pozvala svoje pripadnike na odbranu domovine, bez ikakve kalkulacije, bježanja ili eventualnog iseljavanja sposobnog stanovništva. Evakuacija civilnog stanovništva mogla se izvršiti jedino u slučaju prijekne potrebe, ukoliko to državni organi odobre.

⁵ „Platforma za djelovanje Mešihata Islamske zajednice u R BiH u ratnim uslovima“, *Preporod*, 1. august 1992, 2.

⁶ Doprinos Islamske zajednice u odbrani Bosne i Hercegovine, a posebno imama, prepoznat je i od najvećih državnih dužnosnika. Predsjednik Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, gosp. Alija Izetbegović, 30. januara 1994. godine je odao priznanje Islamskoj zajednici za njen doprinos jedinstvu muslimanskog naroda i za njen doprinos u odbrani domovine. Anonim, „Priznanje iz za dosadašnji rad“, *Preporod*, januar-februar 1994, 5.

⁷ Anonim, „Priznanje iz za dosadašnji rad“, *Preporod*, januar-februar 1994, 2.

⁸ *Isto*, 2.

O vanrednim okolnostima u kojima su djelovali i radili imami i drugi službenici Islamske zajednice najbolje govori podatak da su se tih ratnih godina otvorila mnoga nova pitanja u vjerskom diskursu. Jedna od takvih tema je zasigurno i šerijatsko pitanje o abortusu ploda iz nasilnog odnosa. Na adresu Preporoda stiglo je i pitanje: „Da li je po šeri’atu dozvoljeno izvršiti abortus ploda koji je začet iz takvog odnosa?“⁹ Također, nude se izliječenja, kako fizička tako i psihička, te se čitaoci upozoravaju na spolno prenosive bolesti kojima su zločinci bili zaraženi.¹⁰

Elitocid

Pogubljenje elita ili elitocid definira se kao „uništavanje pripadnika socioekonomske elite ciljane grupe – političke vođe, vojni oficiri, privrednici, vjerske vođe, kulturni radnici / intelektualci.“¹¹ Najpoznatiji primjeri elitocida tokom historije su Poljska pod nacističkom okupacijom (1939-1945) i Burundi (1972). Treći primjer koji se u historiografiji koristi upravo je Bosna i Hercegovina.

Američki novinar David Rieff pisao je o elitocidu u svojoj knjizi „Slaughterhouse: Bosnia and the Failure of the West.“

Srpski lideri nisu djelovali iz žudnje za krvlju. Naređujući smrt što većeg broja obrazovanih muslimana, željeli su osigurati da, što god se drugo dogodilo, svaka buduća bosansko-muslimanska država bude što je više moguće lišena ljudi koji bi mogli učiniti da ona funkcioniра učinkovito.¹²

Dennis Gratz navodi da se „eliminacijom elitnih segmenata grupe, grupi (...) odrubljuje glava“, tj. „prikladna je za bezuvjetno upravljanje njome.“ On dalje objašnjava prirodu elitocida u kontekstu Bosne i Hercegovine:

Način i provođenje elitocidnih aktivnosti u istočnoj i zapadnoj Bosni ukazuju sa stanovništa postupnog socio-kulturnog, ekonomskog i fizičkog uništenja bošnjačkog stanovništva da se elitocid u Bosni i Hercegovini može okarakterizirati kao nužno genocidan, tj. da je njegov cilj bio onemogućiti dugoročnu revitalizaciju preživjelog bošnjačkog etničkog korpusa.¹³

⁹ Muharem Omerdić, „Šeri’atski stav o abortusu iz nasilnog odnosa“, *Preporod*, 15. juli 1992, 9.

¹⁰ Zehra Zildžić, „Pregledi-ispitivanja i liječenje nastradalih od četničkog silovanja i obeščaćenja“, *Preporod*, 15. septembar - 1. oktobar 1992, 2.

¹¹ „Eliticide“ u: Samuel Totten, Paul R. Bartrop i Steve L. Jacobs, *Dictionary of Genocide*, Vol. 1, Greenwood Press 2007, 129.

¹² David Rieff, *Slaughterhouse: Bosnia and the Failure of the West*, Vintage 1995, 113.

¹³ Dennis Gratz, *Eliticide And Genocide* In B&H, dostupno na: http://www.war-crimes-genocide-memories.org/fajlovi/lectures/08_lectures_gratz.pdf.

U bosanskohercegovačkom kontekstu, a naročito u tradicionalnim bošnjačkim sredinama kakva je istočna Bosna, imami su predstavljali ne samo vjerske autoritete već društveno aktivne i involvirane aktere u svojim mikrozajednicama. Uzimajući u obzir specifičnosti organiziranja Islamske zajednice u komunističkoj Jugoslaviji, specifičnosti njihovog statusa unutar tadašnje društvenopolitičke paradigme, imami se ne mogu smatrati elitama u uskom shvatanju tog pojma koji uglavnom podrazumijeva utjecaj, moć i širi dijapazon utjecaja, nego elitom svojih mikrozajednica prema tadašnjem standardu u običajnoj i obrazovnoj sferi. Njihov status je bio daleko od bilo kakvog šireg i značajnijeg utjecaja, međutim u bošnjačkom kulturnom krugu, a naročito u mikrolokalitetima, unatoč njihovoj nezavidnoj socioekonomskoj poziciji, uloga i značaj imama bili su itekako važni.

Imami su bili dio tradicionalne muslimanske elite koja je obuhvatala i ugledne posjednike i trgovce. Osim ove elite, postojala je i socijalistička elita koju su na mikronivou predstavljali učitelji, partijski rukovodioci, nastavnici, fabrički i industrijski rukovodioci i drugi. Imami, kao dio tradicionalne elite, bili su marginalizirani kao i najveći dio muslimanskog svijeta. U selima, džamije i drugi vjerski objekti predstavljali su središnje obilježje tog mikrolokaliteta a imami sastavni dio društvene zajednice. Imami su u selima širom Bosne i Hercegovine učestvovali u svim bitnim segmentima razvoja života, kako privatnom tako i zajedničkom. Značaj imama, kao duhovnih lidera, u ovom lokaliziranom kontekstu bio je sasvim jasan izvršiocima zločina zato i jesu među prvim bili ciljani za eliminaciju. Maltretiranjem, mučenjem, zlostavljanjem i javnim pogubljenjem imama, zločinci su eliminisali autoritete i slali poruku lokalnom stanovništvu da i njih to čeka. Tako su, s prvim napadima srpskih snaga na gradove i sela, imami među prvima izdvajani i streljani. Džamije su opljačkane i uništene. U logorima, imami su javno mučeni i ponižavani tako što su vjerski obredi ismijavani, tjerani su da piju alkohol i da jedu svinjetinu. Većina je na koncu i ubijena. Ovo je sve bilo sa ciljem uništavanja njihovog ugleda i autoriteta u narodu. Ubijanjem imama uništena je tradicionalna srž lokalnih bošnjačkih zajednica, a time je uništena i mogućnost za regeneriranjem tih zajednica.

Ubistva imama

U decembru 1993. godine objavljen je nepotpisan članak u Preporodu u kojem se postavlja pitanje: „Jesu li su imami ovce za klanje?“. Pitanje je postavljeno s obzirom na to da se preko ubistava vjerskih službenika Islamske

zajednice olahko prelazilo i nije im se pridavao značaj.¹⁴ Autor teksta kritikuje odnos državnih medija prema izvještavanju o ovoj temi:

Imami, kao i ostali vjerski službenici Islamske zajednice, daju srazmjerno značajan doprinos otporu i borbi protiv agresije, ne žaleći svoje živote za odbranu jedine im domovine. Islamska zajednica RBiH je stavila sve svoje duhovne i materijalne potencijale upravo u tu svrhu. I sve što čini, čini za dobrobit ovoga naroda i ove zemlje. Pa otkuda takav odnos? Otkuda negiranje, dezavuiranje stvarnih doprinosa i učinaka, čak i izbjegavanje odavanja osnovnog ljudskog pijeteta prema ubijenim ili poginulim.

Imami su ubijani na prostoru cijele Bosne i Hercegovine. Tako je na samom početku agresije na području srednjeg Podrinja izvršen nezapamćen zločin nad Bošnjacima. U tom krvavom pohodu na najsvirepiji način ubijen je Mustafa ef. Mujkanović, glavni imam Bratunca. On je sa još nekoliko stotina Bratunčana bio zarobljen i pritvoren u logoru škole „Vuk Karadžić“ u Bratuncu, gdje su ih nekoliko dana na najzvjerskije načine tukli, mučili i na kraju ubijali.¹⁵ Samir Avdić, jedan od očevidaca, svjedočio je ubistvu.¹⁶

Mustafu našeg efendiju... U prethodnim tim izlaganjima sam rekao da, da su nas naše vlasti isto ostavile na cjedilu. Jedino on, koji je osvijetlo obraz i osto, osto je uz svoje džematlije, bio je zajedno sa nama. Svoju je porodicu poslo za Sloveniju a on je osto. Njega su ubili ti Arkanovci, Šešeljevci, te paravojne formacije, tih par ljudi koji su nas mučili i ubijali. Napomenuo sam da su njega, međutim, dva-tri čovjeka najviše, najviše mučili. Prvo su ga natjerali da digne tri prsta, on nije, on je dizao dva prsta. Zalijevali su ga pivom, tjerali su ga da se krsti, međutim on nije. On je čak pokušao da klanja. Udarali su ga. Ostalo mi je to u sjećanju najviše kako je on svoju francusku beretku, kapu, popravljao, kako su oni njega udarali. Kada su ga oborili, tada su ga počeli udarati i nogama. Poslije su ga oni, oni su ga kasnije ubili u blizini, kao i ostale što su ubili. Ja nisam mogao neke stvari ni da gledam, na koji način su ljudi mučeni, ne znam kako je završio. Ali su i ostali ljudi, koji su bili sa mnom, rekli da su ga izveli napolje i

¹⁴ U decembru 1993. godine izdato je saopćenje povodom posjete naibu-reisa dr. Mustafe Cerića Cazinskoj Krajini i njegovog zamjenika Ismeta ef. Spahića srednjoj Bosni. U saopćenju su posebno osuđena rušenja religijskih objekata i ubistva religijskih službenika - imama. U saopćenju se između ostalog kaže: „Sa velikim žaljenjem je konstatovano da su na prostoru Cazinske krajine srušene i uništene 24 džamije i ubijena dvojica imama – Smail ef. Džafić iz Ostrošca i Hasan ef. Jusić iz Bihaca. Dok je na prostoru srednje Bosne uništeno 26 džamija, 5 mesdžida, nekoliko imamskih stanova te tekija i turbe na Oglavku. Svirepo su ubijeni imami Nedžib ef. Zgrčo u Žepču, Omer ef. Drkić iz Kiseljaka koji je živ spaljen sa još 17 svojih džematlija, te Hasib ef. Ramić iz Semizovca koji je zaklan sa petočlanom familijom. Zlodjela u Cazinskoj krajini počinili su četnici a ova u srednjoj Bosni ustaše.“ Anonim, „Jesu li imami ovce za klanje“, *Preporod*, decembar 1993, 2

¹⁵ Anonim, „Bošnjaci u koncentracionim logorima“, *Preporod*, 1. juli 1992, 7.

¹⁶ MCP, Samir Avdić, Transkript.

dokrajčili. Međutim, upečatljivo mi je ostalo to što mu je Allah dž.š. dao tu snagu. Svi, svi koji smo dobijali batine - bar si jauknuo, bar si dao neki glas. On se nije čuo uopšte. Znači on nije, nije puštao što se kaže, avaz, glas uopšte nije puštao. Vjerovatno mu je Allah dž.š. taj sabur i olakšanje da on, da nije ništa, nije uopšte, samo je šutio. Primaio je batine. Tukli su ga, najviše njega (...)

Izvještaj o ubistvu efendije Mujkanovića objavio je i Preporod 15. maja 1992. pod naslovom „Neka se zna i nikad ne zaboravi.“¹⁷ Tih dana uništena je i bošnjačka imovina na području Bratunca, kao i nekoliko vjerskih objekata među kojima i više džamija.¹⁸ Hidan ef. Begić svjedočio je o zločinima u Bratuncu.

Nisam siguran datuma tačno, 15. ili 16. možda i 17. april 1992. godine, kad smo bili na džumi, načuli smo ogromno komešanje, kao gusjenice da se čuju kroz grad. Kada smo završili sa džumom i kada smo izašli iz džamije u Bratuncu, primjetili smo razna vojna vozila, ne regularne vojske, nego sa oznakama „Arkanovci“, „Bijeli orlovi“, koja su bila otprilike parkirana tamo prema MUP-u, dakle, Ministarstvu unutrašnjih poslova, u Bratuncu. Tu džumu, i inače džume do tada, dok nije ubijen, obavljao je moj kolega Mustafa ef. Mujkanović kojeg su, nažalost, ovaj zarobili sa ostalim Bratunčanima, i mučili u fiskulturnoj sali, ovaj u Bratuncu i u strašnim mukama je preselio na ahiret. Kasnije, čuo sam od ljudi, koji su ostali živi, da su ga strašno mučili, Mustafu ef. Mujkanovića, i ubili na kraju.¹⁹

Na Međunarodnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju sa sjedištem u Hagu, a u predmetu protiv Momčila Krajišnika, svjedočio je i Rešid Hasanović, preživjeli zatvorenik logora „Vuk Karadžić.“ On je svjedočio o detaljima brutalnih ubistava i mučenja u logoru, a u dijelu koji se odnosi na ubistvo Mustafe ef. Mujkanovića stoji:

P: Sledeće je ime muslimanskog sveštenika Mustafe Mujkanovića. Šta se s njime desilo?

O: Da. Zvao se muslimanski vjerski poglavar u Bratuncu, glavni poglavar koji je radio u vjerskom objektu, džamiji, Mustafa Mujkanović. Lično mi je bio i u srodstvu. Poznao sam ga dobro. Čak

¹⁷ Isto.

¹⁸ Anonim, „Neka se zna i nikad ne zaboravi“, *Preporod*, 15. maj 1992. „Njega su posebno prozvali kao imama upitavši logoraše: „Ima li među vama ovdje hodža?“ Nakon njegovog izlaska pred masu „tražili su od njega da podigne tri prsta, da ih tako pozdravi i da se potom prekrsti. On im je prkosno podigao ruku sa dva prsta nakon čega su oni na njega jurili kao pobješnjele zvijeri. Tukli su ga šakama, nogama, kundacima, čokama, drvenim palijama, pendrecima i rukohvatom pištolja. Kada je pao u nesvijest, sipali su mu u usta pivu. Kada je došao svijesti, ponovo su činili isto dok ga potpuno nisu izmrcvarili. Sve je ovo rađeno na očigled svih prisutnih. Na kraju je jedan od zločinaca završio svoj krvavi pir preklavši ga.“

¹⁹ Hidan ef. Begić, Transkript razgovora, Arhiv Memorijalnog centra Potočari, Intervju vodio Hasan Hasanović.

smo i imali i razgovore neke prije... prije, ovaj, okupacije, kontakte. U jednom momentu, kada je neki od stražara sa vrata povikao: „O, ima među njima 'odža!'“, onda je Bane, zvani Bane rekao: „Dajte hodžu 'vamo!'“ Izveli su ga ispred klupa u taj krug. Počeli su ga tući odma, bez ikakvih razgovora - tući tim držalicama, tako da je on pao na zemlju. Pošto su bili u pijanom stanju - imali su kod sebe i bakse pive - onda su ga tjerali da pije pivo. On je to odbijao. Onda su ga tjerali. Jedno vrijeme su ga podigli i još par ljudi uza zid da digne tri prsta. Mi smo dobro vidjeli da Mustafa nije davao nikakve izjave, nikakve riječi, samo je digao dva prsta. Jedan je primijetio i oni su se razbjesnili. Ponovo su ga nastavili tući. Bukvalno, jedan od ti' je, mislim da je Bane, izvadio nož i poslednji udarac zadao Mustafi od kojeg se srušio na patos. I naredili su da ga nose vani na samom pragu vrata. Mislim da je davô još neke znake života. Prišao mu je jedan od ubica i pucao još jedan metak u glavu.²⁰

Prema svjedočenju Refika Begića, jednog od preživjelih zarobljenika logora, Mustafa ef. Mujkanović umro je u velikim mukama. „Svojim očima sam tu vidio i smrt našeg glavnog imama, Mustafe ef. Mujkanovića, koji je umro u velikim mukama.“²¹

Teška je situacija bila i u obližnjoj Vlasenici, gdje je počela „nezapamćena golgota“²² Bošnjaka te općine. Tako je 20., 21. i 22. aprila počelo hapšenje istaknutih Bošnjaka Vlasenice. Oni su bili privođeni radi „informativnog razgovora.“ Među njima su bila i dvojica imama, Bego ef. Selimović i Munib ef. Ahmetović.

Njihovo privođenje i propitivanje u SJB praćeno je maltretiranjem i vulgarnim izjavama u kojima je traženo nemoguće: davati izjave o naoružavanju Muslimana; priznanje da IZ finansira naoružanje; tjeranje na priznanje da postoje planovi o navodnom uništenju Srba; tjeranje na potpisivanje HSP itd. Sve je to popraćeno psovkom onoga što je najveličanstvenije – Boga, dž.š., islamskih svetinja i dr. Jedan od četnika je bio zadužen za držanje lekcije da je srpska država od Drine do Sarajeva i da mi tu nemamo šta da tražimo.²³

Imami su bili i ranjavani. Mevludin ef. Hrnjić u svome svjedočenju o ratnim godinama spominje teško ranjavanje Idrisa ef. Memića.²⁴ Također, Mevludin ef. spominje i uvjete u kojima su imami živjeli i djelovali u

²⁰ Međunarodni sud za bivšu Jugoslaviju, Transkript, Predmet IT-00-39-T, Tužitelj 10 protiv Momčila Krajišnika, svjedok Rešid Hasanović, 2402-2403.

²¹ Salih Smajlović, *Kad bi kosti mogle govoriti*, El-Kalem, Sarajevo 2011, 156.

²² Bego Selimović, „Svako mjesto ima svoje Karadžiće“, *Preporod*, 15. juli 1992, 9.

²³ Isto, 9.

²⁴ Mevludin Hrnjić, *Svjedok srebreničkog genocida*, Institut za društvena i religijska istraživanja, Tuzla 2020, 73. (dalje: M. Hrnjić, *Svjedok srebreničkog genocida*).

Srebrenici.²⁵ On je imam koji je posljednji predvodio džuma-namaz u Srebrenici u julu 1995. godine. Za vrijeme obavljanja džuma-namaza pala je granata na džamiju, a nekoliko dana kasnije džamija je u potpunosti srušena.²⁶

Prvi put nakon početka agresije na Bosnu i Hercegovinu, u maju 1995. godine stiže izvještaj iz Srebrenice, u kojem stoji da se na području Odbora islamske zajednice Srebrenica nalazi 51 imam. Svi od ovih imama bili su angažirani u radu Islamske zajednice. „Imami su angažovani i kao predavači vjeronauke u školama, a veći broj njih je angažovan i u redovima Armije Republike Bosne i Hercegovine.“²⁷ Bio je to prvi i posljednji izvještaj o imamima u Srebrenici.²⁸

U mjesecu julu iste godine počinjen je genocid nad Bošnjacima Srebrenice i drugih mjesta. Iako su imami kao religijska lica zaštićeni UN-ovom konvencijom, u ovom slučaju nisu bili pošteđeni.

Glavni imam ratne Srebrenice i neposredni svjedok stradanja bošnjačkog naroda u Srebrenici, Alija ef. Jusić, uspio se probiti na slobodnu teritoriju Tuzle 16. jula 1995. godine. S njim u društvu prešao je i Mustafa ef. Mehić, učenik četvrtog razreda medrese. Njihova golgota trajala je šest dana. Efendija Jusić dao je izjavu za Preporod.

Od 50 službenika Odbora Islamske zajednice, koliko ih je bilo kad je formiran, na slobodnu teritoriju prešla su samo dva člana. Ujedno, od imama kojih je bilo 45, ovamo je prešlo 15. Time se 30 imama smatra nestalim. Za dvojicu imama, Osmana ef. Baščelića i Mehmedaliju ef. Mandžića, imama sa Vidikovca, imamo informacije da su zarobljeni iznad Pobađa na Kamenskom brdu. Imam Sulejman ef. Hodžić je otišao u kamp UNPROFOR-a u Potočarima da bi zajedno sa Reifom ef. Fejzićem, učenicom drugog razreda Medrese, bio skinut sa konvoja i odveden. Ostali su većinom stariji imami. No, imamo podataka da su i oni odvođeni. Tako smo čuli da su i dedu od 98 godina iz Boroševića također, skinuli i odveli u nepoznatom pravcu. Za njihove sudbine ne znamo.²⁹

U narednim danima još nekoliko imama uspjelo je preći na slobodnu teritoriju i tako spasiti život. Nekoliko dana poslije, 2. augusta 1995. godine, reisul-ulema Islamske zajednice u RBiH, dr. Mustafa ef. Cerić, uputio je Apel za spas stanovništva i imama Srebrenice i Žepa Generalnom tajniku Ujedinjenih

²⁵ M. Hrnjić, *Svjedok srebreničkog genocida*, 86-92.

²⁶ *Isto*, 95.

²⁷ N. M. i A. J., „U svih osam džamija džume u dvije smjene“, *Preporod*, maj 1995, 10.

²⁸ Više o vjerskom životu u Srebrenici vidjeti: Hikmet Karčić, Emrah Đozić, Resul Alić, Tragom jednog video snimka: Vjerski život u UN `Sigurna zona` Srebrenica 1992-1995, *Novi Muallim*, god. XX, br. 7, 24-29; Emrah Đozić, Vjerski život u Srebrenici i Žepi tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine, u: *Genocid nad Bošnjacima, Srebrenica 1995-2020: Uzroci, razmjere i posljedice*, Zbornik radova, 501-516. (dostupno na: <https://www.cecol.com/search/chapter-detail?id=957134>).

²⁹ Salih Smajlović, „Naša golgota“, *Preporod*, august 1995, 6.

naroda, Međunarodnom crvenom križu u Ženevi, Komandi UNPROFOR-a u Zagrebu i Sarajevu, UNHCR-u, ambasadama u Sarajevu te domaćim i stranim novinarima akreditiranim u Sarajevu.³⁰ Reisul-ulema u apelu ističe:

Holokaust bošnjačkog naroda doživljava svoju najernju zbilju, s okupacijom Srebrenice i Žepe od strane srpsko-crnogorskog agresora. Nisu pošteđena ni djeca, ni žene, ni starci. Stradanje je kulminiralo masakrima muslimana najširih razmjera u ovim, tzv. zaštićenim zonama UN-a. Nisu pošteđeni ni vjerski službenici koji su, među ovim napaćenim ljudima, u toku duge opsade isključivo vršili svoju dužnost.³¹

Imami su bili „vjerni ideji humanizma, solidarnosti, pravde i razumijevanja među ljudima, oni su do posljednjeg dana ostali u Srebrenici i Žepi.“³² Reisul-ulema apelira na sve ljude, ali posebno ističe vjerske službenike navodeći njihova imena. „Među ovim ljudima koji su zatočeni u konc-logorima veliki je broj i vjerskih službenika. Ako niste mogli ili htjeli zaštititi civile u Srebrenici i Žepi, očekujemo da sada pokažete humanost i zaštitite njihove živote i ljudsko dostojanstvo“³³, stoji u apelu reisul-uleme dr Mustafe ef. Cerića za spas stanovništva, imama i muallima iz Srebrenice i Žepe. Na kraju apela navode se imena 24 zatočena imama i muallima.³⁴ I pored ovog apela, većina njih nikada nije stigla na slobodnu teritoriju.

Tokom genocida u Srebrenici ubijeno je 8.372 Bošnjaka iz Podrinja, a među njih se ubraja i dvadeset i šest imama iz Srebrenice i drugih mjesta: „Hašim Atić, Reuf Fejzić, Hamed Muratagić, Osman Baščelić, Sulejman Hodžić, Ejub Husejnović, Junuz Mekanić, Ahmed Memić, Sakib Memić, Sulejman Memić, Aziz Mujić, Sead Mustafić, Mehmedalija Mandžić, Mehmed Delić, Teufik Dozić, Sadik Hasanović, Esed Hasanović, Ramo Muhić, Šemso Osmanović, Mehmed Osmanović, Idriz Osmanović, Adil Rizvanović, Sado Mustafić, Salko Ramić, Omer Osmanović, Hasan Hasanović.“³⁵

³⁰ „Apel reis-ul-uleme za spas stanovništva i imama“, *Preporod*, august 1995, str. 1.

³¹ *Isto*, 1.

³² *Isto*.

³³ *Isto*.

³⁴ Dozić Teufik, Delić Mehmed, Mandžić Mehmedalija, Duraković Hasan, Hasanović Hasan, Hasanović Sadik, Mustafić Sado, Muhić Ramo, Osmanović Šemso, Osmanović Idriz, Osmanović Mehmed, Begić Idriz, Mustafić Sead, Nukić Sabaheta, Atić Hašim, Hasanović Esad, Hodžić Sulejman, Husejnović Ejub, Osmanović H. Omer, Ramić Salko, Rizvanović Adil, Mekanić Junuz, Memić Suljo, Memić Ahmed, Palić Adaleta, Muratović Hamed, Huseinović Hasan, Baščić Osman, Hrnjić Mevludin, Memić Sakib, Hajrić Mehmed, Dumanjić Ramiz, Ahmetagić Fehim i Jusupović Jusuf.

³⁵ Alija ef. Jusić, „Sjećanje na imame – Šehide Srebrenice, Podrinja i Žepe 1992-1995“, *Preporod*, 1. juli 2007, 56.

Zaključak

Pogubljenje elita, u skladu sa defincijama elitocida, predstavlja 'obezglavlivanje' lokalnih zajednica kako bi se lakše moglo s njima upravljati. Na osnovu dosadašnjih pisanja Gratz i Rieffa, vidljivo je da je elitocid bio jedan od ključnih aspekata genocida nad Bošnjacima. Imami u Socijalističkoj Jugoslaviji, s obzirom na specifičnosti komunističke organizacije Islamske zajednice Jugoslavije, nisu predstavljali elitu u onom savremenom razumjevanju elita - što uglavnom znači utjecaj, moć i širi utjecaj i obrazovanje. U tradicionalnim bošnjačkim zajednicama kao što je istočna Bosna, imami su predstavljali ne samo vjerske autoritete već i društveno aktivne aktere u svojim mikro-zajednicama. Njihov status je daleko od bilo kakvog šireg i važnijeg utjecaja, ali u bosanskohercegovačkim i bošnjačkim kulturnim krugovima, posebno u mikroregijama, uloga i značaj imama je vrlo važna unatoč njihovom nezavidnom socioekonomskom statusu.

Tokom genocida nad Bošnjacima 1992-1995. godine ubijena su 102 lica iz Islamske zajednice: 6 glavnih imama, 61 imam, 1 muallima, 4 profesora, 1 studentica Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu, 15 učenika Gazi Husrev-begove medrese, 1 mujezin, 3 svršenika Gazi Husrev-begove medrese, 5 penzionisanih imama i 5 službenika zaposlenih u institucijama IZ-e.³⁶ U ovaj broj se ubraja i 29 imama sa područja Srebrenice i njene okoline. To je skoro 30% od ukupnog broja ubijenih lica iz institucija Islamske zajednice. S obzirom na to da je autoritet i ugled vjerskih poglavara u bošnjačkom narodu velik, a i jako dobro poznat i zločincima, ne čudi da su zločinci u logorima i svuda gdje su imali priliku za posebno zlostavljanje, ciljano tražili ugledne Bošnjake, a među njima i imame. Primjer bratunačkog imama Mustafe-ef. Mujkanovića najbolje pokazuje kroz kakve torture i ponižavanja prolazili imami u logorima. Takav je bio slučaj širom okupiranih dijelova Bosne i Hercegovine. Većina je završila u logorima gdje su mučeni i ubijeni. Sve kako bi im se uništio ugled i autoritet u narodu. Ubistvo imama uništilo je tradicionalnu jezgru lokalnih bosanskih zajednica, čime je narušena mogućnost regeneracije ovih zajednica. Važnost imama kao duhovnih vođa, bila je vrlo jasna počiniteljima zločina. Dakle, prvim naletima srpske vojske na gradove i sela, prvi su izdvojeni i strijeljani imami. Džamije su opljačkane i uništene. U logorima su imame javno mučili i vrijeđali, ismijavali vjerske ceremonije i tjerali ih da piju alkohol i jedu svinjetinu. Maltretiranjem, mučenjem, zlostavljanjem i javnim pogubljenjem imama, zločinci su nastojali ne samo psihički slomiti Bošnjake do te mjere da odustanu od otpora. U julu 1995, nakon što je Vojska i Policija Republike Srpske zauzela UN enklavu Srebrenica, ubijeno je 26 imama. Ova brojka čini polovinu broja imama koliko je bilo imama u enklavi. Ubistvom imama, ali i rušenjem džamija, zločinci su nastojali u potpunosti iskorijeniti najznačajniji duhovni segment u bošnjačkim sredinama.

³⁶ Muharem Omerdić, „Sudbina imama u proteklom ratu u Bosni i Hercegovini“, *Novi Muallim*, 29. juni 2007, 21.

Planskim ubijanjem imama kao vjerskih autoriteta u lokalnim zajednicama imalo je cilj u potpunosti ostaviti bez važnih lokalnih autoriteta bošnjačko stanovništvo ove regije i spriječiti šanse za regeneriranje ovih prostora. Ovo istraživanje pokazuje na primjeri Srebrenice i okoline, da elitocid u ovom kontekstu obuhvata prvenstveno imame i time čini novinu u studijama genocida.

Summary

Elitocide is defined as „the destruction of members of the socio-economic elite of the target group - political leaders, military officers, businessmen, religious leaders, cultural workers / intellectuals.“ (Totten, 2007). The genocide in Bosnia and Herzegovina, besides all the well-established atrocities that were committed also had the element of elitocide. This segment is one which has not been entirely researched thus far in Bosnia and Herzegovina. Elitocide is not new in the history of genocide and crimes against humanity, however it shows that it is definitely one of the key elements of the perpetrators. The case of the Bosnian genocide shows that imams – Muslim religious leaders – were specifically targeted by the Bosnian Serb perpetrators. In traditional rural Bosniak areas, mosques and imams constituted the most important segment of social life. In the Bosnian context, especially in traditional Bosniak communities such as eastern Bosnia, imams have represented and continue to represent not only religious authorities but also socially active actors in their micro-communities. Given the specifics of the communist organization of the Islamic Community of Yugoslavia, and the specifics of their status in the then socio-political paradigm, imams cannot be considered elites in the narrow sense, which mainly means influence, power and wider influence and education. Their status is far from any wider and more important influence, but in Bosnian cultural circles, especially in micro-regions, the role and importance of imams is very important despite their unenviable socio-economic status. Thus, the systematic murder of imams was significant in the aim to remove local authorities and to disable any possibility for regenerating life in the post-genocide period. During the genocide in Srebrenica, a total of 26 imams were executed, more than half of the entire number of imams in the Srebrenica enclave. This research shows that elitocide of imams in the context of the Bosnian genocide played a significant role – a novel addition to the general field of genocide studies.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Knjige/Books:

1. Hrnjić, Mevludin, *Svjedok srebreničkog genocida*, Institut za društvena i religijska istraživanja, Tuzla 2020.
2. Omerdić, Muharem, *Imami Šehidi*, Udruženje Ilmijje, Sarajevo 2005.
3. Smajlović, Abdulah, *Dnevnik imama*, Institut za društvena i religijska istraživanja, Tuzla 2021.
4. Omerdić, Muharem, *Prilozi o izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992-1995)*, El-Kalem, Sarajevo 1999.
5. Pargan, Mehmed, *Bratunac: Svjedočanstvo o nekažnjenom genocidu (Monografija u povodu 20 godina od počinjenih zločina)*, Bosanska medijska grupa, Preporod Bratunac, Tuzla 2012.
6. Omerović, Husejn, *Žrtve genocida na području Vlasenice 1992.-1995.*, Planjax, Sarajevo 2016.
7. Smajlović, Salih, *Kad bi kosti mogle govoriti*, El-Kalem, Sarajevo 2011.

Članci/Articles:

1. Džananović, Muamer, Mulagić, Elvedin, Zločini počinjeni u Zvorniku u periodu 1992-1995. godina – nastavak kontinuiteta genocida nad Bošnjacima Podrinja, u: *Sto godina borbe Bošnjaka Podrinja za očuvanje identiteta*, Off-set, Tuzla 2018.
2. Džananović, Muamer, Utjecaj genocida nad Bošnjacima na demografske promjene u Srebrenici i Bratuncu 1991-2021, *Monumenta Srebrenica*, Knjiga 10, Off set, Tuzla 2021.
3. Dozić, Emrah, Vjerski život u Srebrenici i Žepi tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992–1995. godine, u: *Genocid nad Bošnjacima, Srebrenica 1995–2020.: Uzroci, razmjere i posljedice*, Zbornik, radova, dostupno na: <https://www.ceeol.com/search/chapter-detail?id=957134>.
4. Karčić, Hikmet, Dozić, Emrah, Alić, Resul, Tragom jednog video snimka: Vjerski život u UN 'Sigurna zona' Srebrenica 1992-95, *Novi Muallim*, god. XX, br. 7.
5. Omerdić, Muharem, „Sudbina imama u proteklom ratu u Bosni i Hercegovini“, *Novi Muallim*, 29. juni 2007.

Novine/Newspapers:

1. Anonim, „Apel reis-ul-uleme za spas stanovništva i imama“, *Preporod*, august 1995.
2. Anonim, „Bošnjaci u koncentracionim logorima“, *Preporod*, 1. juli 1992.
3. Anonim, „Jesu li imami ovce za klanje“, *Preporod*, decembar 1994.
4. Anonim, „Neka se zna i nikad ne zaboravi“, *Preporod*, 15. maj 1992.
5. Anonim, „Priznanje IZ za dosadašnji rad“, *Preporod*, januar-februar 1994.
6. Anonim, „Saopćenje za javnost“, *Preporod*, 15. septembar i 1. oktobar 1992.
7. Čolaković, Salih ef, „Platforma za djelovanje Mešihata IZ u BiH u ratnim uslovima“, *Preporod*, 1. august 1992..
8. Jusić, Alija, „Sjećanje na imame – Šehide Srebrenice, Podrinja i Žepe 1992-1995.“, *Preporod*, 1. juli 2007.
9. N. M. i A. J., „U svih osam džamija džume u dvije smjene“, *Preporod*, maj 1995.
10. Omerdić, Muharem, „Šeri'atski stav o abortusu iz nasilnog odnosa“, *Preporod*, 15. juli 1992.
11. Omerdić, Muharem, „Naši merhumi: Svirepo ubistvo imama Mujkanovića“, *Preporod*, 1. juni 1992.
12. Selimović, Bego, „Svako mjesto ima svoje Karadžiće“, *Preporod*, 15. juli 1992.

13. Smajlović, Salih, „Naša golgota“, *Preporod*, august 1995.
14. Zildžić, Zehra, „Pregledi-ispitivanja i liječenje nastradalih od četničkog silovanja i obeščaćenja“, *Preporod*, 15. septembar 1. oktobar 1992.

Intervjui/Interviews:

1. Atanović, Hasudin ef., Glavni imam Islamske zajednice Bošnjaka u Austriji, intervju vodio Emrah Đozić, 24. maj 2021. godine, privatna arhiva.
2. Begić, Hidan ef. , Transkript razgovora, Arhiv Memorijalnog centra Potočari, Intervju vodio Hasan Hasanović.
3. Mujčinović, Mersa, Arhiv Memorijalnog centra u Potočarima, Intervju vodio Hasan Hasanović.
4. Memić, Muhamed, Arhiv Memorijalnog centra u Potočarima, Intervju vodio Hasan Hasanović.